

DİLDEKİ DUYGU DEĞERİNİ OLUŞTURMADA MORFOLOJİK ESASLARIN ROLÜ

Кыргыз жана түрк тилинде эмоция-экспрессивдүү маанини морфологиялык жол аркылуу берүү:

Dr. Ayşen Koca¹

Кыргыз жана түрк тилинде эмоция-экспрессивдүү маанини морфологиялык жол аркылуу берүү **-ым, -ке, -айын, -тай, -кай, -чак, -гыр, -гой, -жан**, мүчөлөрүнүн сөздүн акыркы муунун кыскартып же узартып айтуу, аркасында ишке ашат.

Биринчи жактын **-ым(-im, -im -um, -um)** мүчөсү, логикалык жактан алганда, сөздөрдүн баарына эле улана берет: **китебим, үйүм, калемим, тоом, апам, атам, киймим** ж.б. Бирок мындай учурда ал уланган сөз эч кандай эмоция менен баалоону туюндура албайт, ошондуктан аларды эмоциялык-экспрессивдүү сөздөр катары кароого болбойт. Ал эми бул мүчө өзүнүн керт башында, лексикалык маанисинде кандайдыр бир эмоция менен баалоонун “дүрмөтү” бар сөздөргө уланганда, аталган мүчө да, ал уланган сөз да стилдик боёкчо-ыраңга ээ болуп, эмоциялык-экспрессивдүүлүктү билдирүүгө жетишет.

Белгилей кетчү бир жагдай: мындай кырдаалда **-ым** мүчөсү уланган сөз көбүнчө өтмө мааниде колдонулат да, айтылуучу ойго карай ыраазычылык да (*memnuniyette*), (*жакшы көрүү (beğenme)*, *урматтоо (saygı)*, *эркелетүү (nazlama)* ж.б.), нааразычылык да (*memnuniyetsizlikte*), (*жек көрүү (nefret)*, *жактырбоо (beğenmeme)*, *какшыктоо (alay)* ж.б.) сезимди билдире берет. Айтор, **-ым** мүчөсү уланган сөздөрдүн стилистикалык структурасы бир кыйла татаал, ар түрдүү келет; мисалдарга конкреттүү талдоо жүргүзүү аркылуу гана биз алардын эмоциялык-нарктагыч маанисин так аныктай алабыз, анда кыскача болсо да конкреттүү талдоого өтөлү.

¹ Uluslararası Alato Üniuersitesi, Sosyal ve Fen Bilimler Fakültesi, Türkoloji Bölüm Başkanı.

Кыргыз жана түрк тилинде, *арстан (arслан), жолборс (arslan), кулун (tay,at), бото (deve), күчүк (enik, yavru), kuzu (козу)* ж.б ушул өндүү сөздөр чоң адамдарга, же балдарга карата колдонулуп, көбүнчө *жактыруу (beğenne), суктануу (övmе), эркелетүү (nazlama, şımartma)* ж.б. сезимдерди туюндурат.

М.: 1. *Башкага жаман көрүнсө,
өзүмө жакшы арстаным.* (Т.М.)

(Başkasına kötü görünse,

Kendime güzel arslanım.) (Т.М.)

2. *Бйлабачы, күлүнүм! Бйлабачы! Мен сага атаңдаймын. Эч кимге кор кылбайм. Коё турчу, кичине нават бар эле, уулума алпаратам, ал эмгиче жүгүрүп калгандыр, күчүгүм!* (Ağlama **yavrum** ağlama. Ben senin baban gibiyim. Hiç kimse seni hor göremez. Bekle biraz şeker var bende, oğluma götürüyordum. Şimdiye kadar yürümeye başlamıştır bile, **yavrum**.)

3. *Күндөп издейт боз иңген ак ботосун, түндөп издейт боз иңген ак ботосун, зарлап издейт боз иңген. Кайдасың, каракөз ботом? Эмчегим сыздап, сүтүм агат, аягым ылдый сарыгат, ботоюм.*

Кандайсың... (Ч.Айтматов) (Gece gündüz boz ingen (deve)yavrusunu arıyor, ağlıyor, arıyor. Nerdesin, kara gözlü yavrucuğum? Göğüslerim ağrıyor,sütüm akıyor. (yere doğru) yavrum nasılsın?... (С.Айтматов)

Келтирилген мисалдардын экөөндө асты сызылган сөздөр адамдарга (биринчи сүйлөмдө чоң кишиге, экинчисинде балага) карата колдонулуп *жакшы көрүү (sevmeк), жалынуу(yalvarma), эркелетүү (nazlama)* сезимдерин билдирди.

Ал эми үчүнчү мисалдагы **ботой, ботом** сөздөрүнө келсек, мында абал татаалыраак. Тактап айтканда, эгер ушул тексти (көркөм текстин бир үзүмүн, ала турган болсок, **ботоюм** сөзү жаныбарга карата колдонулуп, иңгендин ички сезимин (**арманын, күйүтүн - derdini**) билдирип жаткандыгы ачык эле белгилүү болуп турат. Бирок аны бүтүндөй чыгарманын идеялык мазмуну менен байланышта карасак (сезимтал окурман дал ушундай карары бышык),

ботосун издеген төөнүн гана арман-күйүтү эмес, бул жарыкчылыктан адилеттүүлүк издеген каармандын (адамдын) арылбас арман - күйүтү, кайгыга жык толгон ички сезими болуп чыга келет.

Айтор, келтирилген үзүмдөгү иңген – жөн иңген эмес, а **адамдаштырылган** иңген, буга байланыштуу **ботом** сөзүнүн эмоциялык-экспрессивдүүлүк таасири **арстаным, кулунум, күчүгүм** сөздөрүнө караганда алда канча күчтүү жана элестүү. Адамдаштыруу демекчи, көркөм кепте буга табияты боюнча жакын турган жандандыруу (жансыз нерсени жандуу нерсе катары берүү, сүрөттүү) ыкмалары да көп колдонулары белгилүү, мындай учурда **-ым(-im, -im)** мүчөсү жансыз нерсени атаган сөзгө уланып, ички сезимди берүү касиетине ээ болот.

М.: *-Амансыңбы, кутман талаам?*

-Аманчылык. Келдиңби, Толгонай? (Ч.Айтматов)

-Sağ mısın kutsal tarlam(saham)

-İyiyim. Geldin mi Tolgonay (Ç. Aytmatov)

Оозеки кепте (**sözlü edebiyat**) деле, көркөм кепте (**edebi eser**) деле **-ым(-im)** мүчөсү энчилүү аттарга (**özel adlara**) да уланып, адамдын ички сезимин (көбүнчө эркелетүү, жакшы көрүү) билдирет:

Разагым аларды кийип, кудуңдап кубанып, чикитин ойноп жүрө бере турган. Ошентсе да балам жетинчи класстан тез өзгөрүп кетти. Мурдагы кийимдерин жерип, элдин балдарычылап жаңы пальто, жакшы шым-костюм кийгиси келип...(О.А) (Razak'ım onları giyip, çok sevinerek oynamasına devam ederdi. Her neyse oğlum yedinci sınıfa geldiğinde çok değişti. Eski giysilerini istemeyip, başka çocuklar gibi takım elbise giymek istedi.) (О.А.)

Бул сүйлөмдөгү **Разагым, балам** сөздөрүнүн экөө тең эле бир эле баланы белгилеп жатканын билүү анча деле кыйын эмес, бирок **Разак** сөзү – **ым(-im)** мүчөсүнүн жардамы аркылуу өзүнчө турганда деле белгилүү бир деңгээлде ичи жылуу, эркелетүү сезимин билдирип турса, **балам** сөзү мындай касиетке ээ эмес. Ал эми жогорудагы сүйлөмдө ал **Разагым** сөзүнүн таасири аркасында сезимди да билдирип калды, тактап айтканда, ал бир

нерсени атоо менен катар кооптонуу сезимин да туюндурду. Эгерде **-ым(-им)** мүчөсү уланган энчилүү атты (**özel adı**) сезимди туюндурган сөздөр коштой турган болсо, анда анын экспрессивдүүлүгү ого бетер арта тургандыгын көрөбүз:

Разагым, кагылайын, ошол жылдан тартып айыл жумушуна баш-оту менен аралашат. Жайкы каникул сайын үч ай бою жүгөрү отоодо, чөп чөмөлөөдө иштей турган. (О.А.) (**Razak'ım, yavrum** o yıldan beri var gücüyle köy işlerini yapar, yaz tatilinde üç ay boyunca mısır tarlalarında çalışırdı.) (О.А)

Кээде **-ым** мүчөсү бир нече сөзгө уланып, б.а., улам - улам кайталанып колдонулуп, өзүнчө бир көркөм боёк-түскө, ыргакка ээ болуп, бүтүндөй бир тексттин эмоциялык-экспрессивдүүлүгүн, көркөмдүгүн арттырат. Буга белгилүү акын Э. Ибраевдин кыргыз элине аттын кашкасындай таанымал төмөнкү “Балама” аттуу ыры айкын күбө:

“Көлөкөм” деп көңүл ачарым,
“Берекем” деп жарным жазарым,
Бал татыган былдыр тили бар,
Балам- бактым, балам - базарым.

Көңүл төтө кылган медегим,
Көзүмдөгү эки карегим
Канттан таттуу, гүлдөн жыты артык
Кандан чыккан асыл данегим.

Самаганга жетер кулачым,
Сагынганда жыттар кубатым,
Башкаларга эч бир алмашпас,
Бар байлыгым, мүлкүм, мурасым.

Катылган сыр, оюмду ачарым.
Каткырыгым, моюндашарым.

*Картайганда арка бел болор,
Кагылайын орун басарым.*

*(Gölge) diye neşelenirim.
Bereketim diye dinlenirim.
Bal gibi tatlı dili var,
Balam-bahtım, balam-pazarım.*

*Gönlümü dinlendiren ,
Gözümdeki iki bebeğim.
Şekerden de tatlı, gülden güzel,
Kandan çıkan asıl özüm.*

*İstediğime yeter kulacım.
Özlediğimde koklayan kuvvetim,
Başkalarıyla hiç değiştirilmez,
Servetim, mülküm, mirasım.*

*Gizli sırrımı, düşüncemi açarım
Gülüşüp, kucaklaşırım
Yaşlandığımda destek olacak
Kurban olayım, benim geleceğim.*

Жогоруда белгилегендей, балам (*balam*), уулум (*oglum*), кызым (*kızım*) өңдүү сөздөр жөн-жай кайрылууну гана билдирет, бирок алар текстте улам-улам кайталанып колдонулса (деги эле **кайталоо-tekrar** - ык-амалынын баары эмоциялык-экспрессивдүүлүктү арттыруу максатын көздөйт эмеспи), өзгөчө интонация (*vurgu*) менен айтылса же сезим-эмоцияны билдирген сөздөр менен коштолсо, эмоция менен баалоону туюндурушу ыктымал:

*Балам, балам, жан балам,
Айланайын садагам.*

Элим аман болсун деп
Атыңды койдум Элеман. (И.Жунусов)
(Balam balam can balam
Kurbanın olurum yavrusıgım
Halkım sağ olsun diye
Adını koydum Elaman) (İ.Cunusov)

Акырында **-ым(-im)** мүчөсү уланган оң маанини билдирген сөздөр терс, терс маанини туюндурган сөздөр, тескерисинче, оң маанини туюндуруп, карама-каршы эмоция-баалоону билдире берет:

М: 1. *Кел, арстаным! Бирин койбой кырып, таш талканын талкалайм деп чамынып жаттың эле, жоону көргөндө, күлүн көккө сапырмак түгүл, артыңды кароого жарабай, безип жөнөдүң го. (К.Осмоналиев) (кекээрлөө, шылдыңдоо, жактырбоо)*

(Gel arslanım! hepsini mahvederim. Taşını toz duman ederim diye atılıyordun, düşmanını gördüğünde tozu dumanı bırak, arkana bile bakmadan kaçır gittin.) (К.Осмоналиев) (alay, dalga geçme)

2. *Тантыгым менин, балдыраган тантыгым! Чоңойгондо сени жыргатам деген тилегиңден... Бакпасаң да, башың аман жүрсө болду маа. (А.Сапарбаев) (эркелетүү, жакшы көрүү, кубануу) (Kekelemem benim kekeleyen kekelemem! Büyüdüğümde seni mutlu edeceğim dediğin dileklerinden, benim için daha önemli ki bu, bakmazsan da başın daim sağ olsun!)* (А.Сапарбаев) **(nazlama, beğenme, sevme, sevinme)**

-ке(-cığım, -cigim) мүчөсү аркылуу уюшулган сөздөр көбүнчө эркелөөнү билдирип, оң маанини билдирерин окумуштуулар адилеттүү белгилеп жүрүшөт. Бирок бул жерде **-ке (-cığım, -cigim)** мүчөсү менен уюшулган эмоциялык маани да өзүнүн мазмуну боюнча ар кыл болорун белгилей кетүү жөн. Тактап айтканда, ал бирде эркелөө (şımartma), бирде урматтоо (saygı), үчүнчү бир кырдаалда чочуу (korku), коркуу, жактырбоо (beğenmemе), жек көрүү (nefret) кайчы сезим, баалоону туюндуруп, оң же терс бааны билдире берет:

1. –**Атаке**, маа илесепет сатып бересиң, ээ? Анан мен аны минип алып сен иштеген жерге барам, балдарды ардантам.(И.И.) (эркелөө)

(Babacığım, bana bisiklet alır mısın? Sonra ben ona binerek senin çalıştığın yere gelirim ve başka çocukları imrendiririm.) (İ.İ.) (nazlanma)

2. Эртең менен ойгонсом жалгыз жатыптырмын. Көзүмдү ачар-ачпастан ордумдан томолонуп турдум. Тышкы үйдү көздөй: “Атаке-е”- деп ич көйнөкчөн бакырып жөнөдүм. Атам жаңы апам менен кучакташып уктап жатыптыр. Денем дүрүлдөп, көзүм тумандай түштү. “Ата, атаке!”-деп ыйлап жибердим. Экөө тең чочуп ойгонушту...(З.Сооронбаева) (чочуу, коркуу(korkma), таңкалуу (**şaşıрма**), нааразы болуу (**memnun olmama**), жек көрүү (**nefret etme**)) (*Sabah kalgıtımda yalnızmışım. Gözlerimi açar açmaz, yerimden kalktım. Öbür odaya babacım diyerek koştum. Babam ile annem kucaklaşıp uyuyorlarmış.Vücutum titreyerek başım dönüverdi. **Baba babacım** diye ağlayıverdim. İkisi de irkilerek uyandılar.*)(Z.Sooronbaeva)

3. -өзүңдүн жандай көргөн карачечекей кызыңды ушинтип айтууга кантип дитиң барды, **анаке**, кантип...- Алиман сүйлөй албай титиреп кыйлага турду да. - Сойку деп... Сойку болсом, ушинтип... Кебин улай албай, ыйлап жиберди. (“А”) (*Canından çok sevdiğin,biricik kızına nasıl böyle bir şey diyebildin, **anneciğim** nasıl...Aliman uzun zaman konuşamayıp titreyerek durdu ve, orospu dediğin...Orospu olsaydım böyle... sözüne devam edemeyip, ağlamaya başladı.*) (A)

Мындан сырткары, бул мүчө өзүнөн улуу, же кичүү адамга кайрылганда, да ал адамдын атына уланып, көбүнчө урматтоо, ызаттоо сезимин билдирет:

- 1... Мен үчүн дүйнөнүн бири кем,
Жок үчүн дүйнөдө **Мидикем**...(Midikem)
Ырларын өпкүлөйм төрөлгөн
Таптаза наристе сүйүүдөн.
- 2... Тажайт кээде өзүнөн,
Танат кээде сөзүнөн...
Ыракемди көргөндө (*Irakemi*)

Мен ырларга кезигем.

3... *өнөрүң көктөн табылган,*

өлөңүң казак сагынган.

Алтымыш жаштан ашса да,

Айныбай жүрсүн табыңдан.

Кыйкырган ырың, Эстеке, (Esteke)

Кылымдан кылым жаңырган. (А.Ө.)

Жогоруда кыргыздын алп таланттары Мидин Алыбаев, Рамис Рыскулов, Эстебес Турсуналиевге болгон *урматтоо(saygi)*, *сыйлоо (hürmet)* сезими берилди.

Кыргыз тилинде айрым учурда **–ке(-ciğim)** мүчөсү жалганган сөзгө андан кийин **–бай** мүчөсү да уланып айтыла берет, мындай учурда каармандын ички уйгу-туйгусунун туу чокусу туюндурулуп, эмоциялык маани өтө күчтүү, таасирдүү берилет: **(Sözcüğün emosyasını güçlendirir.)**

*Касиетишден айланайын, энекебай! А дүйнө, бул дүйнөгө ыраазымын. Уулуңдун алдында мен акмын, күнөөм жок. Касымдын көзү тирүү турганда, мен ушинтмек белем... А-а-а Касым ай... Мен дагы тирүү жан эмесминби, аялмын, да, аялмын... (Ч.Айтматов) (Kurbanın olayım **anneciğim!** İki dünyada da razıyım senden. Oğlunun önünde benim hiç bir suçum yok. Kasım, hayatayken ben böyle şeyler yapar mıyım? Oof Kasım of...Ben de canlı biriyim kadınım işte kadınım... (Ç.Aytmatov)*

Мында Алимандын күйүт-арманы (derdi), актануу сезими (kendini savunma duygusu) жетер чегине жеткире эмоциялдуу берилгендиги ачык-айкын көрүнүп турат.

Кыргыз тилиндеги; **–кай, -ой; -каш, -кеш, -аш, -еш, -иш; -кан, -кен, -ан, -ен** - мүчөлөрүн **–ке** мүчөсүнүн синоними катары карасак болот, анткени “алар көбүнчө адам аттарына жалганат да, ал ысымдарды түзүлүшү жактан бир же бир нече тыбышка (муунга) кыскартып, башкы бир нече тыбыштары (бир-эки мууну) боюнча сактайт. Мына ошондон улам башкы тыбыштары (мууну боюнча окшошкон, бирок аяккы бир же бир нече

тыбышы) (мууну) боюнча айырмаланган ар башка ысымдар бирдей эле эркелетүү, урматтоо маанисиндеги ат менен белгиленип калат².

М.: *Турсун, Турдубек-Тукай, Жүзүмкан-Жүкөй, Бурма-Бурмаш, Жаңыл-Жакен.*(Fatma-fatoş; Mustafa-mistik) Мындан сырткары, **-тай, -чак** мүчөлөрү уланган сөздөр да негизинен, *эркелетүү (nazlama), ызаттоо (saygi), урматтоо (hürmet)* сезимдерин туюндурат:

1. *Иничек, бул жакшылыгыңды кантип унутайын, мени бир өлүмдөн сактап калдың го. (К.С.) (Kardeşim(iniçek) bu iyiliğini hiç unutmuyum, beni bir ölümden kurtardın.)*(K.S.)

2. *Мынча өксүп жан кейиппе, Раймалы агатай. (Ч.Айтматов) (Bu kadar üzülme Raymalı Abiciğim (agatay) (Ç. Aytmatov)*

Кээде сөз, кээде мүчө катары колдонулуп жүргөн **-жан (can), -гой** мүчөлөрү аркылуу уюшулган сөздөр, негизинен, жакшы көрүү, эркелетүү сезимин билдирет:

1. *Алдей, алдей, бөбөк жан, Бөрүлөр жортор ыйласаң. (А.Осмонов)(Uyu uyu sevgili bebeciğim, kurtlar gelir ağlarsan.)* (A.Osmonov)

2. *Эшикти ачты бир келин,*

Эңкейип кирди Сырга жан. (Ж.Бөкөнбаев) (Karıyı açtı bir gelin eğilerek girdi. Sirga Can) (С.Бөкөнбаев)

3. *Малике алачыктан узай берерде, Бегайым артынан чакырды (Malike salaştan uzaklaşırken arkasından seslendi.)*

-Ана... - (Anne...)

-Айтмагой! (M.S.) - (Söyle!) (M.S.)

Кыргыз жана түрк тилинде **-айын** формасы аркылуу уюшулган сөздөр конкреттүү кырдаалга карай жакшы көрүү, эркелетүү, жалынуу өндүү ж.б. сезимдерди билдирип, бүтүндөй бир сүйлөмдүн эмоциялык-экспрессивдик маанисин, таасирин арттырат. Чындыгында, мындай сөздөр (*айланайын, кагылайын, тегеренейин, үргүлөйүн, алдыңа кетейин ж.б.*)

² Давлетов С., Кудайбергенов С. Азыркы кыргыз тили (морфология). –Ф.: Мектеп, 1980, 88-бет

контекстен сырткары турганда эле эмоциялык маанини туюндура аларын атайын белгилей кетүү жөн)

М.:

1. *Каараныңдан кагылайын, Ала-Тоо,
Калкып жаткан кандай укмуш немесиң.
Качан жүрөк кагышынан калганда,
Бир тартылып өтүп кетер элесиң.* (М.Алыбаев) (өтө жакшы көрүү, жалынуу) (çok beğenme, ualvarma)

2. *Кагылайын - ай, айлангандан чарчадыңбы? Эмне дымып калдың?
Же даттана турган кишилериңе таарынып калдыңбы?* (О.А.) (аёо, боор ооруу, санаркоо) (*Kurbanın olayım, dönmekten yorulduñ mu? Niye sustun? Şikayet edeceğın kişilere küstü mü yoksa?*) (О.А.) (acıma, merhamet, merak etme)

3. *Бу кытылдаткан жөтөл, денеңдин табы жаныңды жайына койбойт го?! Олдо айланайын-ай, эми эмне кылайын? Менин колумда болсо, дартына даба болбос белем...*(О.А.) (боор ооруу, өтө аёо, күйүү) (*Bi öksürük seni rahat bırakmayacak mı? Allah ım Yarabbim,! şimdi ne yaraуım. Benim elimde olsaydı derman olmaz mıydım...*) (О.А.) (Çok acımak, üzölmek)

Мындай сөздөр кээде жактырбоо сезимин да туюндуруп калат:

-Сиз Антон Семенович Макаренкоу билесизби?

-Ич-ничу жок эле айтчы, **айланайын.** (Б.Усубалиев)

(-Siz Anton Semenovič Makerenko ' уи tanıуor musunuz?

-Ya lafi dolandırmadan anlatsana, **kurbanın olayım.**) (B.Usubaliev)

-гыр(-gır) мүчөсү аркылуу жасалган сөздөр, сөз айкаштары (бул мүчө этишке жалганат да заттык мааниде колдонулат, көбүнчө каргыш, (**beddua**) тилдөө сыяктуу (**kızmak**) терс, кээде боор ооруу (**acımak**), аёо (**merhamet etmek**) өңдүү оң маанини (сезимди) туюндурат: **жашабагыр (geberesice), узабагыр (lanet olası), жарыбагыр (kahrolası), оңбогур (iyilik görmeyesi), бейиши болгур (mekanı cennet olsun), жер жутокур (yer yutsun), омураң калгыр (kemiklerin kırılın), жакшылык көрбөгүр (iyilik görmeyesi), эмгегиң**

узарбагыр (*işlerin ilerlemesin*), кудай ургур (*Allah belanı versin*), арам өлгүр (*haram olsun*), кызыгың түшкүр (*hay Allah, iyilik olsun*), тукумуң өскүр (*ocağın sönmessin*), өркүнүң өскүр (*işin iyiye gitsin*), бооруңду жегир (*ciğerini ye, ciğerin yansın*) ж.б. Булардын ичинен жарыбагыр (*kahrolası, Allah cezanı versin*), жашабагыр (*lanet olsun, geberesice*), узабагыр (*allah belanı versin*), негизинен, балдарга карата колдонулат да, жек көрүү (*nefret*) өңдүү сезимдерди билдирет:

(Bu ifadeler, Türk Dilinde iyi ya da kötü dilekleri bildiren beddualar ve iyi dilekleri bildiren dua şeklindeki, kalıplaşmış söz gruplarıdır. Allah analı babalı bütütsün (бешэик боосу бек болсун), bir yastıkta kocayın (бактылуу болгула), Allah uzun ömür versin (омурун узун болсун), hayırlı olsun (жакшылык алып келсин), bahtı açık olsun (бактылуу болгула) gibi iyi niyet bildirenler ve Allah cezanı versin (узабагыр), kahrolası (жарыбагыр), yazıklar olsun, ciğerin yansın (бооруңду жегир), gün yüzü görmeyesice gibi beddua niteliği taşıyanlar şeklinde söyleyebiliriz.)

Ой, жарыбагыр сөзүмдү уккуң келбесе, билгениңди жасай бергин, (Ж.Мавлянов) (**Оу kahrolası**, sözümü dinlemek istemiyorsan bildiğini yap.) (С.Мавлянов)

Муну көрсөң, **жашабагыр!** Жаңы келгенде эмне кылып жиберишти деп эпилдеп турчу эле, эми эптеп башы батып алгандан кийин эч кимди көзүнө илбейт, тим эле чамгарактап калган тура, **узабагыр** десе. (Т.Ж.) (*Bunun yaptığına bak, lanet olası! Yeni geldiği zamanlar çok kibar idi. Şimdi başını sığdırdıktan sonra, hiçkimse umurunda bile değil, kahrolası.*) (Т.С.)

Чөптөн башка эч кимге зыяны жок бул **кургурдун** болгон, бүткөн кызматы айылдагы жамандык-жакшылыкка бирдей катышып, тикесинен тик туруп берүү болчу. (Н.Ж.) (**бооруу ачуу, аёо**). (*Bitkiler dışında hiçbir şeye, ziyanı yoktu bu zavallının, onun görevi köydeki iyiliklere kötülüklerle herkesle bir olup katılmak idi.*)(N.C.)

-Канырай!: -Апасы коркуп, титиреп кетти. Ушундай да түн болот экен ээ!. Эмне мынча түнөрөт **башыңды журуп калгыр!** Соо койбойт го,

бирөөнү жутат го, бу кейпи менен...(Б.Усубалиев) (**коркуу, жек көрүү**).
(*Tövbe tövbe, annesi korkusundan titreyiverdi. Böyle bir gece olur mu? Niye bu kadar karanlık **kahrolası**. Sağ bırakmaz bu haliyle birinin başını yer.*)
(В.Усубалиев)

Бирок, бирибиз дагы кыргыз эли үчүн Баяманчалык, бейиши болгур Рысбекчелик айбат болуп бералбайбыз. (Ж.Мавлянов) (**ыраазычылык, боор ачуу**) - (*Fakat hiçbirimiz Kırgız milleti için Bayaman kadar, **rahmetli (mekanı cennet olsun) Rısbek kadar, fedakarlığı göze alamayız.***) (С.Мавлянов)

Кызыгың түшкүр, бул эмнеси? Жараткан, бул эмне деген сырың?
(Н.Ж.) (**чоочулоо, кооптонуу, таң калуу**) (*Tövbe tövbe (hay Allah) bu ne Allah'ım, bu ne sır.*) (N.C.) (*telaşlanmak, korkmak, şaşırma*)

Ушул убакытка чейин кыргыз тилинде эмоционалдуу-экспрессивдүү маани морфологиялык жол менен гана изилденгени баарыбызга белгилүү.

Түрк тилинде болсо эмоционалдуу-экспрессивдүү маанини берүү үчүн морфологиялык жолун жана **ım, -im**(-ым, -им), **-cık, -cik, -cak, -cek, -cağız, -ceğiz** (-чык, -чик, -чак, -чек, -чагыз, -чегиз) мүчөлөрүн пайдалансак болот. Түрк тилинде **ım, -im, -cık, -cik, -cak, -cek, -cağız, -ceğiz**, -мүчөлөрүнүн сөздүн акыркы муунун кыскартып айтуу, аркасында ишке ашат.

Эң алгач **-ım, -im** (кыргыз тилинде **-ым, -им**) мүчөлөрүн карай турган болсок, муну баса белгилешибиз керек: Мисалы, китебим, калемим, үйүм, апам, ж.б.у.с сөздөрдө эмоционалдуу-экспрессивдүү мааниге ээ болбойт. Ошондуктан аларды эмоциялык-экспрессивдүү сөздөр катары кароого болбойт. Ал эми бул мүчө өзүнүн керт башында, лексикалык маанисинде кандайдыр бир эмоция менен баалоонун “дүрмөтү” бар сөздөргө уланганда, аталган мүчө да, ал уланган сөз да стилдик боёкчо-ыраңга ээ болуп, эмоциялык-экспрессивдүүлүктү билдирүүгө жетишет.

Белгилей кетчү бир жагдай: мындай кырдаалда **-ım, -im** (**-ым**) мүчөсү уланган сөз көбүнчө өтмө мааниде колдонулат да, айтылуучу ойго карай ыраазычылык да (**memnuniyette**), (*жакшы көрүү*(**beğenme**), *урматтоо* (**saygı**), *эркелетүү* (**nazlama**) ж.б.), нааразычылык да (**memnuniyetsizlikte**),

(жак көрүү(*nefret*), жактырбоо (*beğenme*), какшыктоо (*alay*) ж.б.) сезимди билдире берет.

Мисалы:

-Oğlum Tosun, dedi. Sana bir iş çıktı. Senin gibi at süreceğ er yok.padişah fermanını şimdi al. Niş' e götür...oradaki beye ver.(Ö.S, S.H.) (жакшы көрүү(*beğenme*))

-Ah yavrum, muhacirler gelmiş...(Ö.S, S.H.453) эркелетүү (*nazlama*)

-Yalan yavrum yalan...diyordu.(Ö.S, S.H.452) эркелетүү (*nazlama*)

Түрк тилинде дахы, арстан, козу, кочкор, жейрен, төө, букачар, мышык сыяктуу сөздөр чоң эле адамдар жана балдар үчүн колдонулуп, мааниси кубаттандыруу, жакшы көрүп эзилгенде, мактоо, эркелетүү ж.б. сезимдерди билдирүүдө колдонулат.

Мисалы:

-Yiğitlerim!... sis açılmaya başladı mı, hemen susun. Her birden ayağa kalkın. Hücum edecek gibi durun. Ama ileriye gitmeyin.(Ö.S, S.H.) (жакшы көрүү(*beğenme*)) (мактоо-övme) (kubattoo-destekleme)

-Haydi arslanım, çabuk, yolun uğurlu olsun diye gülümsedi. (Ö.S, S.H.)

(кана, арстаным, жолуң шыдыр болсун-деп, күлүмсүрөдү.) (жакшы көрүү(*beğenme*)) (мактоо-övme) (kubattoo-destekleme)

Tosunum haydi göster kendini!

(Букачарым, кана эми көрсөт өзүңдү.) эркелетүү (*nazlama*) мактоо-övme)(kubattoo-destekleme)

Canım kuzularım sizleri bilerseniz nekadar özledim...

(Алтындарым, козуларым силерди кандай гана сагындым!) (жакшы көрүү (*beğenme*)) (эркелетүү (*nazlama*))

Kuzum, gel bir öreyim seni.

(Козум менин, кел өбөйүн.) (жакшы көрүү (*beğenme*)) (эркелетүү (*nazlama*))

Sevimli kedim nerede?

(Сүйүктүү мышыгым кайда?!)(жакшы көрүү (*beğenme*))

(эркелетүү (*nazlama*))

Ceylanım, yürü de boynunu göreyim.

(*Жейреним, сен бас, мен боюңа бир карайын.*) (жакшы көрүү(*beğenme*))

(эркелетүү (*nazlama*))

Ceylan gözlü sevdiğim, neredesin, gel artık

(*Жейрен көздүү сулуум кайдасын? Кел жаныма.*) (жакшы көрүү(*beğenme*)) (эркелетүү (*nazlama*))

Жогоруда берилген мисалдарда алды сызылган “арстаным”, “букачарым” деген эмоционалдуу-экспрессивдүү маанини билдирген сөздөр чоң адамдар үчүн колдонулуп, мактоо сезимин билдирди. Ал эми “**козум, козуларым, мышыгым**” сөздөрү болсо балдар үчүн колдонулуп, эркелетүү сезимин билдирди. “**Жейреним, жейрен көздүүм**” сөздөрү болсо жаш, сулуу кыздар үчүн колдонулуп, жакшы көрүү сезимин билдирди.

Оозеки кепте (*sözlü edebiyat*) деле, көркөм кепте (*edebi eser*) деле - **ым(-im)** мүчөсү энчилүү аттарга (*özel adlara*) да уланып, адамдын ички сезимин (көбүнчө эркелетүү, жакшы көрүү) билдирет:

Gülfem'im, yavrum derslerinde başarılı olman bizi çok mutlu ediyor.

(жакшы көрүү (*beğenme*)) (эркелетүү (*nazlama*))

Didem'im de okula başladı.....(жакшы көрүү(*beğenme*))

(эркелетүү (*nazlama*)) аео-şefkat)

Garibim namına Kerem diyorlar

Aslı'mı el almış harem diyorlar

Hastayım derdime verem diyorlar

Maraşlı Şeyhoğlu Satılmış'im ben(F.N.Ç, H.D.)(жакшы көрүү (*beğenme*)),

кайгыруу (*üzülme*)

KARADUT

Karadutum, çatal karam, çingenem

Nar tanem, nur tanem, bir tanem

Ağaç isem dalımsın salkım saçak

Petek isem balımsın ağulum

Günahımsın, vebalimsin.

Dili mercan, dizi mercan, dişi mercan

Yoluna bir can koyduğum

Gökte ararken yerde bulduğum

Karadutum, çatal karam, çingenem

Daha nem olacaktın bir tanem

Gülen ayvam, ağlayan narımsın

Kadınım, kırsığım, karımsın (B.R.E) (жакшы көрүү-**beğenme**),

(эркелетүү **-nazlama**), (аео-**şefkat**), (мактоо-**övme**), (кубаттоо-**destekleme**)

Белгилүү түрк акындарынын бири Бедри Рахми Эйүбоглунун «Каратыт» аттуу ыры **-ым,-им** мүчөсүн көп колдонуп, ошону менен бирге эле эмоционалдык-экспрессивдүү мааниге абдан жакшы мисал болуп бере алды десек жаңылышпайбыз.

-cığım, -ciğim (-ка –ке, -тай, -чек) мүчөсү аркылуу уюшулган сөздөр көбүнчө эркелөөнү билдирип, оң маанини билдирерин окумуштуулар адилеттүү белгилеп жүрүшөт. Бирок бул жерде **–ке (-cığım, -ciğim)** мүчөсү менен уюшулган эмоциялык маани да өзүнүн мазмуну боюнча ар кыл болорун белгилей кетүү жөн. Тактап айтканда, ал бирде эркелөө (**şımartma**), бирде урматтоо (**saygı**), үчүнчү бир кырдаалда чочуу (**korku**), коркуу, жактырбоо (**beğenmeme**), жек көрүү (**nefret**) кайчы сезим, баалоону туюндуруп, оң же терс бааны билдире берет:

Kuzucuğum gel bir öreyim seni. (Козум менин, келчи бир өөп коюйун)
(жакшы көрүү-**beğenme**) (эркелетүү **-nazlama**) (аео-**şefkat**)

Gel benim sevimli kediciğim) (Сен менин сүйүктүү мышыгымсың)
(жакшы көрүү-**beğenme**), (эркелетүү **-nazlama**), (аео-**şefkat**)

Anneciğim elbiseme bak, nekdar güzel.(Ана көйнөгүмдү карачы,кооз бекен?) (жакшы көрүү (**beğenme**) (эркелөө (**nazlama**))

Babacığım ne olur ben de geleyim (Атаке, эмне болмок эле мен да барайынчы) (жакшы көрүү(**beğenme**) (эркелетүү (**nazlama**))

*Gördüğü rüyanın tesiriyle **anneciğim**, diyerek yatağından fırladı. (Түш көрүп жатып, апаке деп чочуп ыргып турду) (чочуу-korkma)*

***Anneciim**, görüşte hayran olmatmak mümkün değil. (Энекебаай, көргөн көзүңө ишенбейсин) (таңкалуу-şaşıрма, жакшы көрүү-beğenme)*

ANNECIĞİM

Ak saçlı başını alıp eline,

*Kara hülyalara dal **anneciğim!***

O titrek kalbini bahtın yeline,

*Bir ince tüy gibi sal **anneciğim!***

Sanma bir gün geçer bu karanlıklar,

Gecenin ardında yine gece var;

Çocuklar hıçkırır, anneler ağlar,

*Yaşlı gözlerinle kal **anneciğim!***

Gözlerinde aksi bir derin hiçin,

Kanadın yayılmış, çırpınmak için;

Bu kış yolculuk var, diyorsa için,

*Beni de beraber al **anneciğim!...** (N.F.K.1926) (таң калуу-şaşıрма, жакшы көрүү -beğenme, кайгыруу -üzülme)*

Түрк тилинде **-cık, -cik, -cuk, -cük, -cak, -cek**, (**-кай, -кей**) басаңдатма даража жасаган мүчөлөр аркылуу да эркелетүү, жакшы көрүү, боор ооруу, аеоо сезимдери берилет.

Мисалы,

Kedicik *karın altında titriyordu.*

Yavrucak *ne uyaracağını bilemedi.*

Балакай *энесин күтүп, терезеден карап турат. Музоотай көздөрүн ирмегилен эмне болгонун түшүнбөй турду.*

Жогорудагы түрк тилинен жана кыргыз тилинен келтирилген мисалдарда **kedicik, yavrucak, балакай** сөздөрүндөгү **–жык, жак,**

кай мүчөлөрү аркылуу боор ооруу, жакшы көрүү, эркелетүү жана аео сезими берилди.

Айрыкча, **-cağız**, **-ceğiz** мүчөлөрү аркылуу да боор ооруу, аео сезими туюундурулат.

Мисалы,

Kadıncağız eşinin ölümünden sonra bir kuru ekmeğe muhtaç oldu.(**боор ооруу, аео**)

Кыргызчада, **-гыр(-gır)** мүчөсү аркылуу жасалган сөздөр, сөз айкаштары (бул мүчө этишке жалганат да заттык мааниде колдонулат, түркчөдө, бул сөздөр көбүнчө каргыш, (**beddua**) жана алкыш (**dua**) маанисинде калыптанып сөздөр болуп эсептелет.

***Dilerim** Tanrı'dan ki, sana açık kucaklar*

*Bir daha kapanmadan **kara toprakla dolsun.***

***Kan tükürsün** adını candan anan dudaklar,*

*Sana benim gözümle bakan gözler, **kör olsun!*** (F.N.Ç, H.D.)(nefret etme, kıskanma)

Сага кучак жайгандардын кучагына

Кара топурак толсун.

Сенин атыңды атагандар

Оозунан кан түкүрсүн.

Сага менин көзүм менен караган

Көздөр көр болсун. (Ф.Н.Х.Д.) (жек көрүү, кызгануу)

Эмоционалдуу-экспрессивдүү маанини *морфологиялык жол* аркылуу туюндуруунун натыйжасында биз мындай бүтүмгө келдик;

1.Эки тилде да эмоционалдуу-экспрессивдүү маанини уюндурууда колдонулган мүчөлөр, сөз өзгөртүүчү мүчөлөр.

2.Бул мүчөлөр аркылуу туюундурулган эмоционалдуу-экспрессивдүү маанилер да семантикалык жактан бири бирине абдан жакын же бирдей:

(кыз-ым, кыз-им;
апа-ке, anne-ciğim; Турдубек-Тукай; Didem-Didoş, Gülfem-can; Бейиши

бол-гур, mekanı cennet olsun; Kedi-cik, kedi-ceğiz, мышык-мышыг-ым, байкуш мышыгым)

3. Кыргыз жана түрк тилинде балдарга же чоң кишилерге карата айтылган (арстаным-arslanım, букачарым-tosunum, кулунум-taуım, козум-kuzum, күчүгүм-yavrum, жейреним-seylanım, жейрен көздүүм- seylan gözlüm ж.б.) ушул сыяктуу сөздөрдүн, маанилердин жана угуучу же окурманда пайда кылган сезимдер да бирдей.

4. Эки тилде да оозеки кеп менен көркөм кепте энчилүү аттарга келтирилген *-ым/-им; -im/im* мүчөлөрү адамдын көбүнчө эркелетүү, жакшы көрүү, ички сезимин билдирет.

Адабияттар:

1. **Абдувалиев И., Садыков Т.** Азыркы кыргыз тили (морфология). Бишкек, 1997.
2. **Абдулдаев Э.** Кыргыз тили. Бишкек, 1998.
3. **Абдулдаев Э., Давлетов С., Иманов А., Турсунов А.** Кыргыз тили. Фрунзе, **Абдулдаев Э., Исаев Д.** Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. Фрунзе, 1984.
4. **Акматова К.Р.,** Эмоционалдуу- экспрессивдүү сөздөрдүн табияты. Китепте: Түрк тилдери жана адабияты. Бишкек, 2003.
5. **Акматов Т.К., Өмүралиева Ж.,** Азыркы кыргыз тили., Фрунзе, 1990.
6. **Арнольд И.В.** Стилистика современного английского языка. –Л., Просвещение, 1981
7. **Аширбаев Т.** Тилдик каражаттардын тилдик каражаттары. –Б., 2000
8. **Ахматов Т. К., Өмүралиева С.,** Кыргыз тили (Фонетика, лексика). – Ф., 1990.
9. **Бакаев К.** Грамматика киргизского языка. часть I, Фонетика и морфология для семилетних и средних школ. Фрунзе, 1948.
10. **Борбугулов М.,** Адабият теориясы. –Б.; Шам, 1996.

11. **Васильев Л.М.**, К вопросу об экспрессивности и эмоциональных средствах. Славянский филологический сборник. Башкирск. университет им. 40 летия Октября, Уфа, 1962, вып. 9/а/ 3/7/107-б
12. **Виноградов В.В.**, Итоги обсуждения вопросов стилистики. /вопр. языкознание/ Москва, 1955.
13. **Гаджиева Н.З.** Глухое начало слова в тюркском языке. Советская тюркология, N:4. 1973.
14. **Галкина-Федорук Е.М.**, Об экспрессивности и эмоциональности о языке. // Сборник статей по языкознанию. Москва, 1958.
15. **Давлетов С. Кудайбергенов С.**, Азыркы кыргыз тили. Морфология. Фрунзе, 1980.
16. **Джалилова Т.**, Экспрессивность в азербайжанском языке и лексические средства ее выражения. Баку, 1992.
17. **Дыйканов К.** Кыргыз тили (фонетика лексика). Фрунзе, 1992.
18. **Жакыпов Ы., Турусбеков С., Майрыков Д.**, Кыргыз тилинин грамматикасы / пед.окуу жайлары үчүн/ Фрунзе, Педагогика, 1954.
19. **Закирова В.**, Көркөм стилдин айрым маселелери./Кыргыз адабий тилинин стилдик түрлөрү.С. Кудайбергеновдун ред./-Фрунзе, Илим, 1983.
20. **Изард К.Е.**, Эмоции человека. –Москва: Издательство МГУ, 1980.
21. **Иманалиев С.**, Междометия в кыргызском языке. –Фрунзе, АКД, 1964.
22. **Киличев Э.**, Узбек тилининг амалий стилистикаси. Ташкент, «Укутувчи»,1992.
23. **Кожина М.Н.**, Стилистика русского языка,Москва, Просвещение, 1983.
24. **Койлубаева К.**, Азыркы кыргыз тилиндеги каратма сөздүн грамматикалык табияты. –Каракол, 1997.
25. **Кононов А.Н.** Грамматика современного турецкого языка. Москва. 1956, стр. 363-372.
26. **Кыргызча-орусча сөздүк.**, –М., Советская энциклопедия, 1965
27. **Кыргыз адабий тилинин стилдик түрлөрү .** / ред. Кудайбергенов С., Турсунов А. –Бишкек, 1983.

28. **Левина Д.Ш.**, Семантика глаголов эмоционального отношения в современном испанском языке. Дис... канд.фил.наук. –Минск, 1982
29. **Лиханов В.**, Эмоционально- оценочные и экспрессивные слова в якутском языке. Алма-Ата, 1988.
30. **Лукьянова Н.А.**, Экспрессивная лексика разговорного употребления. – Новосибирск, 1986.
31. **Мамытов Ж.** Азыркы кыргыз тили. - Бишкек. 1999.
32. **Миңбаев К.**, Адам психологиясы. –Ош, 2000.
33. **Розенталь Д.Э., Теленкова М.А.**, Словарь-справочник лингвистических терминов, -Москва, 1976.
34. **Садыков Т.** Азыркы кыргыз тили (фонетика). Бишкек, 2006.
35. **Сейдакматов К.**, Кыргыз тилиндеги сөз маанисинин жана варианттарынын өнүгүшү. Фрунзе, 1982.
36. **Сеченов И.М Павлов Н.Е., Введенский В.** Физиология нервной системы. Москва, 1952.
37. **Тыныстанов К.** Кыргыз тили. Фрунзе, 1934.
38. **Усубалиев Б.**, Антонимдер жана аларды окутуу. –Ф.: Мектеп, 1987.
39. **Усубалиев Б.**, Сөз жана түшүнүк, “Манас” университети. Коомдук илимдер журналы. –Б.; 2003 .
40. **Усубалиев Б.**,Көркөм чыгармага лингвостилистикалык илик.–Б., 1994.
41. **Усубалиев Б.**, Эмоциялык-нарктагыч лексика. БГУдагы илимий-практикалык конференциянын материалдары. –Б., 1998.
42. **Юдахин К.К.**, Орусча-кыргызча сөздүк. Москва, 1957.
43. **Aksan D.**, Anlambilimi ve Türk Anlambilimi, DTCTF yayını, Ankara,1971.
44. **Ayata, Şenöz, Canan** (2005), Dilbilim/Metin Dilbilim ve Türkçe, Multilingual Yayınları.
45. **Bayrav, Süheylâ**, Yapısal Dilbilimi, İstanbul 1969, s. 7.
46. **Benveniste, Emile** (1995), Genel Dilbilim Sorunları, (Çeviren: E. ÖZTOKAT), İstanbul, Yapı Kredi Yayınları.

47. **Caferova, S.**, Muasır Türk Dillerinde Teğlidi Sözlerin Leksik ve Semantik Hüsusiyetleri, Dil ve Edebiyat, 2. S, Baku, 1975.
48. **Deny, J.**, Türk Dili Gramerinin Temel Kuralları (Çeviren O. Şahin). Ankara, 1995.
49. **Deny, Jean**, Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi), Çev. Ali Ulvi Elöve, Maarif Vekâleti yayını, İstanbul, 1941, s.676
50. **Naskali, E. G.**, Türk Dünyası Gramer Terimleri Kılavuzu. Ankara, 1997. .
51. "Çözümleme Denemesi", Dilbilim Araştırmaları, Hitit Yayınevi.
52. **Orozbaeva B., Sagınbaeva B.**, Kırgızca-Türkçe, Türkçe- Kırgızca Lengüistik Terimler Sözlüğü, Bişkek, 2004.
53. **Özden, R. H.**, Dil Türeyişlerine Toplu Bir Bakış, TDK., Ankara, 1944.